

מקרה אני דורש

במה לעיון במקראות בדרך רבותינו

גליון מס' 42

פרשת וישלח

ה'תשפ"ג

הרב ישעיהו לוי שליט"א

מלאכי עליון המלווים את יעקב ונשלחים לפניו הינם למעשה מכלל קיום ההבטחה, "והנה אנכי עמך ושמרתיו בְּכָל אֲשֶׁר תֵּלֵךְ וְהִשְׁבַּתִּיךָ אֶל הָאֲדָמָה הַזֹּאת, כִּי לֹא אֶעְזָבְךָ עַד אֲשֶׁר אִם עָשִׂיתִי אֵת אֲשֶׁר דִּבַּרְתִּי לָךְ" (למעלה כח, טו), כמו ש"יִדְעַתָּה הַיּוֹם כִּי ה' אֱלֹהֶיךָ הוּא הָעֹבֵר לִפְנֶיךָ אֲשֶׁר אֵכֶלָה הוּא יִשְׁמִידֶם וְהוּא יִכְנִיעֶם לִפְנֶיךָ, וְהוֹרֶשֶׁתֶם וְהִצַּדְתֶּם מִיָּד כָּאֲשֶׁר דִּבַּר ה' לָךְ" (דברים ט, ג) מתקיים, כמובא, "כִּי יֵלֶךְ מִלֵּאכִי לִפְנֶיךָ וְהִבִּיֵּאָה אֶל הָאֲמֹרִי וְהַחֲתִי וְהַפְרִזִי וְהִכְנַעְנִי הַחַיִּי וְהַיְבוֹסִי וְהִכְחַדְתִּיו".

וַיִּשְׁלַח יַעֲקֹב מַלְאָכִים לִפְנֵי אֶל עֶשָׂו אָחִיו אֲרֻצָּה שְׂעִיר
שְׂדֵה אָדָם (לב, ד)

פירש רש"י: "אֲרֻצָּה שְׂעִיר - לארץ שְׂעִיר. כל תיבה שצריכה למ"ד בתחילתה הטיל לה הכתוב ה"א בסופה". הכלל שבלשון רש"י מצוטט כלשונו ממאמר של רבי נחמיה ביבמות יג, ב. ניתנו שם כמה דוגמאות אשר "אֲרֻצָּה שְׂעִיר" אין ביניהן. השימוש רווח מאד במקרא ומוכר לכל רגיל בלשונו, ובכל זאת נזקק רש"י לכלל בפירושו לתורה פה ועוד שלש פעמים, כנראה משום חריגה בכל אחד מארבעת המקומות.

"וְהַנְּשָׂאִים הָרָה נָסוּ"

נאמר על צבאות מלכי סדום ועמורה שרובם נסו מפני "כְּדָרְלַעֲמֹר וְהַמְּלָכִים אֲשֶׁר אִתּוֹ" (למעלה יד, ה) ונפלו בבארות החמר שבעמק השידים, "וְהַנְּשָׂאִים הָרָה נָסוּ" (יד, י). על "הָרָה" כותב רש"י שם ככאן ש"כל תיבה שצריכה למ"ד בתחילתה הטיל לה ה"א בסופה". אבל שם צורכו של רש"י מבואר, שה"א ראשונה של "הָרָה" נקודה בסגול במקום

וַיִּשְׁלַח יַעֲקֹב מַלְאָכִים לִפְנֵי אֶל עֶשָׂו אָחִיו אֲרֻצָּה שְׂעִיר
שְׂדֵה אָדָם (לב, ד)

פירש רש"י: "וַיִּשְׁלַח יַעֲקֹב מַלְאָכִים - מלאכים ממש".

הדגשת הכתוב על שליחת המלאכים "לפניו"

רש"י נוקט שהשלוחים היו "מלאכים ממש" - כרבנן בבראשית רבה עה, ד - מ"מִלְאָכִי אֱלֹהִים" שפגעו ביעקב בסמוך למעלה לב, ב, ובניגוד לדעה הראשונה בבראשית רבה שם לפיה "מִלְאָכִים" אלו שלוחי בשר ודם. מגמת רש"י ליישב כנראה את "לפניו" המיותר לכאורה, שהרי כל שליח מפליג מן המשלח. ולכן אמנם אין שום "מִלְאָכִים" בני בשר ודם נשלחים במקרא 'לפני' משלחם, אלא "וַיִּשְׁלַח מִשֵּׁה מַלְאָכִים מְקַדְּשֵׁי אֶל מֶלֶךְ אָדָם" (במדבר כ, יד); "וַיִּשְׁלַח יִשְׂרָאֵל מַלְאָכִים אֶל סִיחֹן מֶלֶךְ הָאֲמֹרִי לֵאמֹר" (שם כא, כא); "וַיִּשְׁלַח מַלְאָכִים אֶל בָּלָעַם בֶּן בְּעֹר פֶּתוּרָה אֲשֶׁר עַל הַנֶּהָר אֲרָץ בְּנֵי עַמּוֹ לִקְרֹא לוֹ" (שם כב, ה); ועוד ועוד. בהקשר הנוכחי "לפניו" הוא לא בלבד מיותר אלא אף עלול להטעות, כי יעקב לא חשב ולא התעתד לבוא אחר שליחיו אל "שְׂדֵה אָדָם". אבל "מלאכים ממש", מלוויו ממרום של אדם או עם לשומרו, הולכים תדיר 'לפניו' לפנות לו הדרך ולהגיעו אל יעדו בשלום, כגון "ה' אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם אֲשֶׁר לִקְחָנִי מִבֵּית אָבִי וּמֵאֶרֶץ מוֹלַדְתִּי וְאֲשֶׁר דִּבַּר לִי וְאֲשֶׁר נִשְׁבַּע לִי לֵאמֹר לְזַרְעֲךָ אֶתְּןָ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת, הוּא יִשְׁלַח מַלְאָכָו לִפְנֶיךָ וְלִקְחָתָ אִשָּׁה לְבְנִי מִשָּׁם" (למעלה כד, ז); "וְהִנֵּה אֲנִי שֹׁלֵחַ מַלְאָךְ לִפְנֶיךָ לְשִׁמּוֹךְ בְּדֶרֶךְ וְלְהִבִּיֵּאָה אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר הִכַּנְתִּי" (שמות כג, כ); "כִּי יֵלֶךְ מִלֵּאכִי לִפְנֶיךָ וְהִבִּיֵּאָה אֶל הָאֲמֹרִי וְהַחֲתִי וְהַפְרִזִי וְהִכְנַעְנִי הַחַיִּי וְהַיְבוֹסִי וְהִכְחַדְתִּיו" (שם כג, כ); "וְהִנֵּה מַלְאָכִי יֵלֶךְ לִפְנֶיךָ" (שם לב, ד); "וַיִּשְׁלַחְתִּי לִפְנֶיךָ מַלְאָךְ וַיַּגִּישְׁתִּי אֶת הַכְּנַעֲנִי הָאֲמֹרִי וְהַחֲתִי וְהַפְרִזִי הַחַיִּי וְהַיְבוֹסִי" (שם לג, ב).

קמץ, "והיא מילה זרה" כלשון ראב"ע. רש"י הולך ומפרש אפוא שאינה מיידעת ומחלק בינה ל'ההרה', ראה דבריו באורך, וחידוש הוא שה"א בסוף תיבה עשוי לעמוד גם תחת למ"ד בראש שם עצם כללי לא מיוחד.

"קום לך פדנה ארם"

עוד למעלה, "קום לך פדנה ארם ביתה בתואל אבי אמה" (כח, ב), ורש"י כותב: "פדנה - כמו לפדן. ביתה בתואל - לבית בתואל. כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה הטיל לה ה"א בסופה". שם החידוש הוא כנראה ששם בן שתי תיבות כגון 'פדן ארם' מקבל את ה"א המגמה בסוף תיבתו הראשונה ולא בסוף האחרונה המשלימתו, שלא נשלח יעקב 'פדן ארמה', אלא אותה 'תיבה שצריכה למ"ד בתחילתה' היא ולא אחרת 'הטיל לה ה"א בסופה'. אמנם כבר מצאנו מספר הופעות של "ארצה פנען" (יא, לא; יב, ה) כמו "ארצה הנגב" (כ, א), אבל יכולנו לחשוב ש'ארץ פנען' ו'ארץ הנגב' אינם שמות מאוחים, אלא משמעם 'ארץ של [בני] כנען' ו'ארץ של נגב' (או 'המנוגבת') בדומה אל 'ארץ בני קדם' (ראה למעלה כט, א) שהיא 'ארץ של בני קדם', ולכן הגון להטיל להם ה"א בסוף 'ארץ' ולא בסוף 'פנען' או 'הנגב', מה שאין כן 'פדן ארם' ששתי תיבותיו מצומדות בשם בל תיפרדנה. לפיכך הובא הכלל לרמז בעיקר אחורה אל 'פדנה ארם', נושא הדיבור הקודם, כי גבי 'ביתת בתואל', שהוא 'בית של בתואל', פשוט שתוטל ה"א המגמה בסוף התיבה הראשונה, הנסמכת.

"מענה אלהי קדם"

ב"ברכה אשר ברח משה איש האלהים את בני ישראל לפני מותו" (דברים לג, א), "מענה אלהי קדם ומתחת זרעת עולם" (שם, כז). לדעת רש"י על אתר הוראת "מענה" היא 'למעון', ודבוקה התיבה למעלה אל "שחקים" שבסיום הפסוק הקודם. "למעון הם השחקים", בלשון רש"י, "לאלהי קדם". לפירוש, למ"ד זו של "למעון" אינה משמשת תחת מילת היחס 'אל', אלא משמעה 'בשביל' או 'בעבור'. נועדו השחקים בעבור מעונו של הקדוש ברוך הוא. נצרך אפוא רש"י ללמד שאפילו הכי יכולה ה"א בסוף 'מעון' להחליף למ"ד בתחילתו, כי אין נעוצה בה"א המגמה ההוראה 'אלי' בייחוד, וגם לא 'בשביל', אלא היא באה תחת למ"ד בכל שימושה, ש"כל תיבה שצריכה למ"ד בתחילתה הטיל לה ה"א בסופה".

"ארצה שעיר שדה אדם"

פה, בדומה, יתכן שרואה רש"י את ה"א המגמה של 'ארצה שעיר' עומדת תחת מילת יחס אחרת מן 'אלי' המצויה.

לשלוחים יעד אחד, ואם שלח יעקב מלאכים "אל עשו אחיו", הרי לא שלח אותם באחת גם אל "ארצה שעיר". שמה סובר רש"י לפיכך ש"אל עשו אחיו" משמע לקראת עשיו או לכיוונו, ואולי כך נתפסת 'אלי' לרוב. ואילו "ארצה שעיר" משמע 'לבוא אלי' - כלומר 'עד' או 'תוך' - 'ארץ שעיר'. ההבחנה אמנם דקה בלשונו, אבל רש"י הלא דובר צרפתית (קמאית), ובה מבדילים עד היום בין הליכה בדרך אל - ט - מקום, ובין הגעה וכניסה אל - en או chez - מקום. לכן שוב נצרך רש"י להעיר שאפילו הכי מחליפה ה"א של "ארצה" את למ"ד התחילית, אשר הייתה משמשת לא תחת 'אלי' במובן 'לקראת' כגון של "אל עשו", אלא תחת 'אלי' במובן 'תוך' כגון של "ואחרי כן קבר אברהם את שרה אשתו אל מערת שדה המקפלה" (למעלה כג, יט).

השווה רש"י ליהושע טו, ג, ששם הוראת ה"א המגמה היא 'עד'; לשמואל א כ, כ, שהוראתה שם 'אצלי'; לירמיה לו, כ, שגם שם ההוראה 'תוך'; לירמיה נב, כג, 'בשביל' או 'אולי' 'אצלי'; ולחבקוק ג, יא, שוב 'תוך'; כולן משימושה המגוונים של למ"ד התחילית.

"וישלח מלאכים אל בלעם בן בער פתורה אשר על הנחל" (במדבר כב, ה), יתפרש 'אולי' לרש"י בדומה לפסוקנו, שנשלחו המלאכים אל ולקראת בלעם ללכת עד פתור.

ויאמר לא יעקב יאמר עוד שמך כי אם ישראל כי שרית עם אלהים ועם אנשים ותוכל (לב, כט)

פירש רש"י: "לא יעקב - לא יאמר עוד שהברכות באו לך בעקבה וברמיה כי אם בשררה ובגלוי פנים".

ואילו להלן, על הכתוב (לה, י): "ויאמר לו אלהים שמך יעקב לא יקרא שמך עוד יעקב כי אם ישראל יהיה שמך ויקרא את שמו ישראל", פירש רש"י: "לא יקרא שמך עוד יעקב - לשון אדם הבא במארב ועקבה אלא לשון שר ונגיד".

חילוף השם ממבטו של שרו של עשיו וממבטו של הקדוש ברוך הוא

למעלה, בפרק לב, "עקבה" שבמשמע "יעקב" היא "רמיה", אבל למטה, בפרק לה, היא "מארב" (וראה רש"י לבראשית כז, לו). למעלה "ישראל" בא "בשררה ובגלוי פנים", ואילו למטה הוא "שר ונגיד". שכן למעלה שרו של עשיו הוא המדבר, ודינו ודבריו עם יעקב הם על הברכות, כמו שרש"י אכן מפרש. לפיכך "לא יאמר עוד" שהברכות באו "ברמיה", כמאמר יצחק בשעתו, "בא אחיך במרמה" (בראשית

כו, לה), "כי אם בשררה" של בכור אמת "ובגלוי פנים", לא במסווה "בגדי עשו... תחמדות" (כו, טו) ו"ערת גדיי העזים... על ידי וְעַל חֶלְקֶת צֹאֲרִיו" (טו) והצהרת "אֲנֹכִי עָשׂוּ בְכֹרְךָ" (ט). אבל למטה הקדוש ברוך הוא בכבודו הוא המבטיח את יעקב, ולא בלבד על קיום ברכות יצחק אלא על מעמדו של יעקב בכלל, שלעתיד לא ייאלץ עוד להתנהל כחלש גולה ומשועבד, עושה מלחמה בתחבולות ומארב, כאלה שכבר הועילו לו לשרוד מידי עשיו ולבן, אלא "יִדְבֹּר עִמָּיִם תַּחְתִּינוּ וְלֹא־עִמָּיִם תַּחַת רַגְלֵינוּ" (תהלים מז, ד), כאשר רודה שר "ונגיד".

השם "יעקב" עצמו טוען משמעות חדשה, של שר ונגיד

נוסחו של רש"י למטה נראה חסר מספר תיבות, כי לכאורה היה צריך לומר, 'לא יקרא שמך עוד יעקב - לשון אדם הבא במארב ועקבה, אלא ישראל יהיה שמך - לשון שר ונגיד'. אך אל נכון מנגיד רש"י את הלשונות במילה 'אלא' לבדה, לא בעריכת "יעקב" מול "ישראל". משתמע ששתי הלשונות הם פירושים מתחלפים ל"יעקב".

שכן קשה הפסוק מכמה פנים: "שמך יעקב" מיותר לכאורה; "יהיה שמך" אף הוא מיותר לכאורה; ו"ויקרא את שמו ישראל" כופל לכאורה את מעשה קריאת השם שבעצם האמירה, "שמך יעקב...". מדוע לא הספיק "לא יקרא שמך עוד יעקב כי אם ישראל", כדרך שנאמר למעלה בקצרה, "לא יעקב יאמר עוד שמך כי אם ישראל"? לפיכך דורש רש"י: "שמך יעקב" הוא עצמו "לא יקרא שמך עוד יעקב" - לא יטען יותר את ההוראה העלובה של מארב ועקבה, "כי אם ישראל יהיה שמך" - שמך "יעקב" יתפרש מעתה מעין "ישראל", שר ונגיד, כמו "הלכה עוקבת מקרא" (סוטה טז, א); - כופה עליה את משמעתה; "מי מעכב על ידך" (בבא בתרא טז, א, ומנחות כט, ב) - כופה עליך; וקרוב אל "כי אֲכַף עָלָיו פִּיהוּ" (משלי טז, כו) - כופה אותו ותובע מאכל (רש"י על אתר; הניב 'מה אכפת', כגון במשנה בבא מציעא קה, א, מקביל אל 'מי מעכב', בהשפעת הארמית). "ויקרא את שמו ישראל" - ומשהסב את הוראת "יעקב" אל "ישראל", עוד קרא לו "ישראל" בביאור, כשם נוסף.

ראיה לדבר, שבברכות יב, ב - יג, א דרשה ברייתא: "לא יקרא שמך עוד יעקב כי אם ישראל יהיה שמך" - לא שייעקר יעקב ממקומו אלא ישראל עיקר ויעקב טפל לו". מוכרח שהשם "יעקב" לא נעקר, "שהרי מצינו", כלשון רש"י בברכות על אתר, "שקראו הקדוש ברוך הוא יעקב אחר זאת, ברדתו למצרים, שנאמר, וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים לְיִשְׂרָאֵל [בְּמִרְאֵת הַלֵּילָה] וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב יַעֲקֹב וַיֹּאמֶר הֲנִי" (בראשית מז, ב). אולם בפירושו לתורה לא מעתיק רש"י את הברייתא ולא מזכיר קושי מן "יעקב יעקב". כי לדרכו של רש"י בטל

הקושי מעיקרו. "לא יעקב יאמר עוד שמך כי אם ישראל" אינו שינוי שם אלא הודעה שלימים ישנה אותו הקדוש ברוך הוא, כמו שפירש רש"י בהמשך הדיבור שצוטט למעלה רק חלקית, "וסופך שהקדוש ברוך הוא נגלה עליך בבית אל ומחליף את שמך". אשר לכתוב, "לא יקרא שמך עוד יעקב כי אם ישראל", הוא גופו מלמד שהשם "יעקב" לא נעקר, אלא קיבל הוראה חדשה לשבח.

וַיִּקַּח עֲשׂוֹ אֶת נָשָׁיו וְאֶת בָּנָיו וְאֶת בְּנֹתָיו וְאֶת כָּל נַפְשׁוֹת בֵּיתוֹ וְאֶת מִקְנֵהוּ וְאֶת כָּל בְּהֶמְתּוֹ וְאֶת כָּל קִנְיָנוֹ אֲשֶׁר רָכַשׁ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיֵּלֶךְ אֶל אֶרֶץ מִצְרַיִם יַעֲקֹב אָחִיו. כִּי הָיָה רְכוּשׁוֹ רַב מְשֻׁבֵּת יַחֲדָו וְלֹא יָכֹלָה אֶרֶץ מִצְרַיִם לִשְׂאת אֹתָם מִצְרַיִם מִקְנֵיהֶם (לו, ו-ז)

פירש רש"י: "ולא יכלה ארץ מצריהם - להספיק מרעה לבהמות שלהם. ומדרש אגדה, מפני יעקב אחיו - שטר חוב של גזירת "כי גר יהיה זרעך" (למעלה טו, יג) המוטל על זרעו של יצחק. אמר, אלך לי מכאן; אין לי חלק לא במתנה שניתנה לו הארץ הזאת ולא בפירעון השטר. ומפני הבושה שמכר בכורתו".

"מפני מקניהם" - קניית הארץ וקניית הבכורה

לפשוטו "מפני יעקב אחיו" משמע 'מלפניו', ולמדרשו 'בגללו' כמו "מפני" של "מפני מקניהם". במקורו של רש"י בבראשית רבה פב, יג, שני הפירושים האגדתיים הם שתי שיטות שונות. "וילך אל ארץ מצריהם יעקב אחיו; ר' אליעזר אמר מפני שטר חוב 'כי גר יהיה זרעך'. ר' יהושע בן לוי אמר מפני הבושה". אבל רש"י מצרף את שתייהן וקובע את תוכנו לא על "מפני יעקב אחיו" שבפסוק ו' אלא למטה בפסוק ז' אצל "ולא יכלה ארץ מצריהם לשאת אתם".

שכן קשה לרש"י הנימוק הכפול ל"ולא יכלה ארץ מצריהם לשאת אתם": לפניו, "כי היה רכושם רב משבת יחדו"; ואחריו, "מפני מקניהם". שניהם נראים אותה סיבה. אלא, "כי היה רכושם רב" אמנם מצביע על מיעוט המרעה מלהספיק לבהמותיהם הרבות, ואילו "מפני מקניהם" הוא סיבה נוספת, ונדרש: 'בגלל קנייתיהם', לשון "לאברהם למקנה" (למעלה כג, יח). כיון "שמקניהם" רבים מוצא רש"י שני מקנים, "ספר המקנה" (ירמיה לב, יא) על מתנת הארץ וקניית יעקב את הבכורה מעשיו.